

Olga KICH-MASŁEJ

Uniwersytet Jagielloński

o.kich-maslej@uj.edu.pl

„POUKRAIŃSKIE” I JEGO POLSKIE LOSY

HISTORIA ZNIKANIA¹

ABSTRACT

“The Post-Ukrainian” in Poland: A Story of Vanishing

In the literature on the heritage of the post-migration areas of south-eastern Poland, as well as in the nationwide information space, too little attention is paid to the Ukrainian legacy. Although since 1989, the topic has been discussed more often and more freely, and the knowledge in this area has significantly expanded, still the issue of Ukrainian heritage is underrepresented in scientific and journalistic narratives and public administration practices of eastern border regions Polish. Within the present borders of Poland, there are over a thousand post-Ukrainian localities, whose tangible and intangible heritage has been destroyed, forgotten, and repressed from social consciousness, it has become invisible. In this article we try to explain how this happened. We ask about the decisions, people, and events that caused the ‘Ukrainian’ in Poland to become a symbolic ‘after’ – ‘post-Ukrainian.’

Keywords: post-migration areas, south-eastern Poland, Ukrainian cultural heritage, ‘post-Ukrainian’

Słowa kluczowe: tereny postmigracyjne, Polska południowo-wschodnia, ukraińskie dziedzictwo kulturowe, „poukraińskie”

¹ Odniesienie do „historii znikania” Miedzianki (Kupferberga) – niewielkiego poniemieckiego miasteczka znajdującego się nieopodal Jeleniej Góry, które opisał Filip Springer. Zob. F. Springer, *Miedzianka. Historia znikania*, Wołowiec 2015.

Podczas eksplorowania internetu w poszukiwaniu śladów „poukraińskiego” na terenach południowo-wschodniej Polski nieoczekiwanie natrafiłam na unikatowe zdjęcia angielskiego artysty fotografa Jana Franka Poloczka², na których zarejestrowano ostatni etap istnienia cerkwi św. Michała w Wierzbicy w powiecie tomaszowskim³. Fotografie świątyni wykonano w przełomowym momencie dziejowym, tj. późnym latem 1991 r., kiedy Polska funkcjonowała już w nowej rzeczywistości polityczno-ustrojowej, natomiast Ukraina, wybijająca się na niepodległość, dopiero wkraczała w fazę transformacji. Utrwalona na zdjęciach cerkiew przypomina kadłub gigantycznego drewnianego okrętu ciągniętego za cumy do kresu swojej podróży. Świątynia jest całkowicie pusta, a jej mocno naruszona konstrukcja nieuchronnie zwiastuje rychłe zawalenie się budynku. Spojrzawszy w stronę kopuły naznaczonej licznymi szczelinami i dziurami, bez trudu można dostrzec chmury przepływające po niebie. I rzeczywiście, kilka miesięcy później, 14 lutego 1992 r., budowla runęła, nie wytrzymała kolejnej zimowej nawałnicy⁴. Kres istnienia wierzbickiej cerkwi, która dzielnie trwała przez całe powojnie, manifestując „ukraińskość” w krajobrazie kulturowym „uhnowskiej równiny”, niechaj posłuży za metaforę i jednocześnie punkt wyjścia do dalszych rozważań na temat losów „poukraińskiego” w powojennej Polsce.

W literaturze dotyczącej dziedzictwa terenów postmigracyjnych⁵ Polski południowo-wschodniej, jak również w ogólnopolskiej przestrzeni informacyjnej ciągle zbyt mało uwagi poświęca się spuściznie ukraińskiej⁶. I chociaż od 1989 r. zaczęto coraz częściej i swobodniej poruszać ten temat⁷ oraz znacząco poszerzono wiedzę w tym

² Zob. J.F. Poloczka, *Wierzbica*, [online] <http://janfrankpoloczka.media/wierzbica.html>, 21 XI 2021.

³ Zob. V. Ivanusiv, *Cerkva v ruini. Zagibel' ukraińskich cerkov Peremis'koj Eparhii*, Sent-Keterins [В. Іванусів, *Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської Епархії*, Сент-Кетерінс] 1987, s. 288; R. Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995, s. 77, 115, 203; *Zapomniane pogranicze. Dekanat Uhnowski*, red. P. Antoniuk, J. Chodor, W. Slobodian, Lublin 2005, s. 58-61.

⁴ Zob. A. Stepan, *REQUIEM*, „Peremis'ki dzvoni” [А. Степан, *РЕQUIЕМ*, „Перемиські дзвони”] 1992, no. 3; M. Siwicki, „Podzwonne dla ludzi i cerkwi”, [w:] tegoż, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 3, Warszawa 1994, s. 203-204.

⁵ Na temat zastosowania pojęć „społeczność postmigracyjna” oraz „tereny postmigracyjne” w połączeniu z problemami dziedzictwa zob. E. Solarkiewicz, *„Przerwana” tożsamość. Odtwarzanie i tworzenie tożsamości w społecznościach postmigracyjnych*, Poznań 2010; M. Zawila, *Dziedziczyństwo przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019, s. 15.

⁶ Zwracałam uwagę na ten problem przy okazji wcześniejszych publikacji. Zob. O. Kich-Maslej, *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza grekokatolickiego w Wierzbicy (kultura polsko-ukraińskiego pogranicza)*, Kraków 2016; też, *Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej*, [w:] *Tożsamość i pamięć. Konteksty kulturowe i społeczne. Studia ukraińoznawcze*, red. D. Pilipowicz, R. Kęsek, Kraków 2020, s. 133-164; też, *Czytelnia Towarzystwa „Proswita” w Wierzbicy (1884–1939). Rekonstrukcja*, Kraków 2020; też, *Cmentarz – jako przestrzeń obrazu i słowa. Postmigracyjne cmentarze ziemi tomaszowskiej – przykład Wierzbicy*, [w:] *Obraz – słowo – litera*, red. M. Kuczyńska, A.Z. Nowak, Białystok–Kraków 2021, s. 185-203.

⁷ Pisze o tym Grzegorz Motyka, analizując polską historiografię pod kątem problematyki dotyczącej przebiegu i skutków akcji „Wisła”. Podkreśla on, że dopiero przełom 1989 r. przyniósł poszanowanie praw mniejszości ukraińskiej w Polsce i pozwolił na rozpoczęcie procesu przywracania pamięci o trudnej historii. Zob. G. Motyka, *Geneza, przebieg, skutki akcji „Wisła” w polskiej historiografii*, Sejm.gov.pl,

obszarze, to – mimo wszystko – kwestia dziedzictwa ukraińskiego nadal nie jest w stopniu wystarczającym obecna w narracjach naukowych, publicystycznych oraz praktykach administracji publicznej wschodnich, przygranicznych regionów Polski.

Jeśli wziąć pod uwagę skalę oraz znaczenie tego zagadnienia, w żaden sposób nie można go zbagatelizować, ponieważ w obecnych granicach Polski znajduje się ponad tysiąc miejscowości poukraińskich, których materialne i niematerialne dziedzictwo zostało zniszczone, zapomniane i wyparte ze świadomości społecznej, stało się „przezroczyste”. Z kolei obiekty, które mimo postępującej destrukcji pozostały widoczne w krajobrazie kulturowym postmigracyjnych obszarów, w najlepszym przypadku opatrzone etykietą z napisem „trudne dziedzictwo”⁸. Widać to choćby w sposobie, w jaki w oficjalnej informacji publicznej określa się poszczególne obiekty poukraińskie, np. zabytkowe cmentarze i świątynie. Unika się używania niezręcznych oznaczeń „ukraińskie”, „poukraińskie”, wykorzystuje się zaś epitety pośrednie: „greckokatolickie”, „unickie”, „prawosławne”, „bojkowskie”, „łemkowskie”, „tutejsze” czy nawet „kresowe”⁹.

Tytułowe, prowokacyjne, pytanie o polskie losy „poukraińskiego”¹⁰ obligeuje nas także do przyjrzenia się „poniemieckości” oraz celowości wykorzystania tego pojęcia.

22 V 2007, [online] [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/41dbefb1739cf039c12572d600486cd/\\$FILE/Geneza.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/41dbefb1739cf039c12572d600486cd/$FILE/Geneza.pdf), 22 XI 2021; tenże, *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000, s. 166-177. Zob. także: O. Kich-Maslej, *Ukraińcy w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Mniejszości narodowe i prawodawstwo mniejszościowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i współczesność*, red. K. Nowak, J. Szymeczek, Czeski Cieszyn 2015, s. 103-128.

⁸ Odwołujemy się tu do pojęcia zdefiniowanego przez Johna Tunbridge’a i Gregory’ego Ashwortha oraz do sytuacji, w której obiekty wchodzące w skład owego „trudnego dziedzictwa” i reprezentujące dawną dominującą kulturę przez obecne społeczeństwo odbierane są negatywnie, co skutkuje odrzuceniem lub fizyczną degradacją wytworów owej kultury. Zob. J.E. Tunbridge, G.E. Ashworth, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester 1996. Zob. także: D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura Krajobrazu” 2007, nr 1, s. 31; O. Kich-Maslej, *Trudne dziedzictwo...*, s. 133-164.

⁹ Praktyka akademicka i związana z tym potrzeba realizowania postulatów UJ dotyczących misyjności predestynowała mnie do współpracy z partnerami z otoczenia społecznego z terenów polsko-ukraińskiego pogranicza. W związku z tym w latach 2014-2021 realizowałam projekty dotyczące rewitalizacji i odtwarzania historycznych granic cmentarzy ukraińskich (obszar działania obejmował przygraniczne powiaty województw lubelskiego i podkarpackiego), których końcowym efektem było przygotowanie tablicy informacyjnej. Umieszczenie na niej takich sformułowań jak „ukraiński”, „Ukraińcy”, „ludność pochodzenia ukraińskiego” czy neutralnego określenia „dziedzictwo kulturowe polsko-ukraińskiego pogranicza” okazało się nie do przyjęcia w świetle obowiązującej tu poprawności historycznej, politycznej, społecznej, a nade wszystko administracyjnej.

¹⁰ Pytania o „poukraińskość” pojawiły się na dwóch debatach dotyczących ukraińskiego dziedzictwa sepulkralnego w Polsce. Dotyczyły one spotkań organizowanych w ramach Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze, w których brali udział historycy, etnologowie oraz działacze społeczni, m.in.: Igor Hałagida (Uniwersytet Gdański), Igor Horków (Ukraiński Dom w Przemyślu), Mariusz Sawa (IPN Lublin), Olga Solarz (Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyślu) oraz Olga Kich-Maslej (Uniwersytet Jagielloński). Zob. *Cmentarze ukraińskie są jak przezroczyste – spotkanie Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze*, Biuletyn Informacji Publicznej RPO, 2 XII 2020, [online] <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/cmentarze-ukraińskie-s%04%85-jak-spotkanie-inicjatywy-niezapomniane-cmentarze-rpo>, 21 XI 2021. Problem „poukraińskiego” dziedzictwa powrócił także

Określenie „poniemieckie”, dosyć solidnie ugruntowane w świadomości Polaków, zostało w ostatnim czasie dodatkowo spopularyzowane za sprawą osobistego przekazu Karoliny Kuszyk¹¹. Odniesienie do „poniemieckości” w kontekście niniejszej pracy jest tym bardziej zasadne, że 150 tys. Ukraińców – depozytariuszy „poukraińskiego” w południowo-wschodniej Polsce, wysiedlonych w ramach akcji „Wisła” – trafiło właśnie na tzw. Ziemie Odzyskane, do poniemieckich domów, szkół, świątyń¹², aby ostatecznie spocząć na poniemieckich cmentarzach¹³. Po 75 latach od tamtych wydarzeń w Polsce pozostaje jeszcze 50 tys. aktywnej ukraińskiej mniejszości narodowej, która patrząc z perspektywy „poniemieckiego”, pyta o „poukraińskie”.

Tworząc przyczynek do polskich losów „poukraińskiego” i odnosząc się do „poniemieckiego”, należy: 1) zapytać o decyzje, ludzi i wydarzenia, które sprawiły, że „ukraińskie” w Polsce przeszło w symboliczne „po” – „poukraińskie”; 2) przyjrzeć się akcjom

podczas kolejnego spotkania Inicjatywy, tym razem dotyczącego cmentarzy Chełmszczyzny, które odbyło się z udziałem Mariusza Sawy oraz Grzegorza Gorczycy (lublińskie Towarzystwo dla Natury i Człowieka). Zob. *Nieobecni sąsiedzi. Prawosławne cmentarze Chełmszczyzny*, Niezapomniane Cmentarze, 29 IV 2022, [online] <https://niezapomnianecmentarze.pl/nieobecni-sasiedzi-prawoslawne-cmentarze-chełmszczyzny>, 29 IV 2022.

¹¹ K. Kuszyk, *Poniemieckie*, Wołowiec 2019, s. 14. Zob. także: D. Chojińska, *Karolina Kuszyk – „Poniemieckie” – recenzja i ocena*, Histmag, 17 XII 2019, [online] <https://histmag.org/Karolina-Kuszyk-Poniemieckie-recenzja-i-ocena-19923>, 21 XI 2021; E. Flieger, *Egzorcyzmowanie niemieckiego ducha (rozmowa z Karoliną Kuszyk)*, „Dziennik Gazeta Prawna” 2020, 6 XII, [online] <https://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/1498135,karolina-kuszyk-poniemieckie-polacy-niemcy-polityka-pamieci-wywiad.html>, 21 XI 2021.

¹² Zob. R. Drozd, *Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997; A. Chojnowska, *Operacja „Wisła” (przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemię zachodnie i północne w 1947 r.)*, „Zeszyty Historyczne” 1992, nr 102(478), s. 3-102; I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polskich 1947–1957*, Warszawa 2002; R. Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001; R. Drozd, I. Hałagida, *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999; L. Olejnik, *Polityka narodowościowa Polski 1944–1960*, Łódź 2003; E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000. W związku z tą kwestią pragnę także zwrócić uwagę na działalność Fundacji „Losy Niezapomniane” oraz interesujące materiały udostępnione na stronie fundacji, która – jak wyjaśniają jej inicjatorzy – *gromadzi wspomnienia ludzi objętych przesiedleniem w ramach akcji „Wisła”*. Zob. *Losy Niezapomniane w ramach AKCJI „WISŁA”*, Fundacja „Losy Niezapomniane”, [online] <http://www.los.org.pl/index.php?glowna=projektUA>, 21 XI 2021. Należy wspomnieć także książkę ukraińskiego reportażysty Ołeha Krysztopy, która opowiada o życiu Ukraińców wysiedlonych w 1947 r. na tereny poniemieckie, traumie wykorzenia, walce o zachowanie tożsamości oraz próbach ratowania ukraińskiego dziedzictwa w Polsce. Zob. O. Krištopa, *Ostanni ukraińci Polši* [O. Криштопа, *Останны українці Польщі*], DISCURSUS 2019. Wspomnijmy przy okazji, że O. Krysztopa to także wnikliwy badacz ukraińskich pograniczy. Zob. O. Krištopa, *Svij sered čužih. Lekciã pro reportaž* [O. Криштопа, *Свій серед чужих. Лекція про репортаж*] 25 IV 2015, YouTube, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=AvSZqGkcm4Q>, 21 XI 2021.

¹³ Opowiada o tym Agnieszka Pajęczkowska w swojej książce o pograniczu, pamięci, uprzedzeniach i tragicznych losach. Autorka w poniemieckiej wsi na Warmii spotyka Ukraińców z akcji „Wisła”, a na miejscowym poniemieckim cmentarzu odkrywa nagrobek posiadający awers i rewers – z jednej strony mający niemiecką, a z drugiej ukraińską inskrypcję („My swoich na Niemcach chowamy”). A. Pajęczkowska, *Wędrowny zakład fotograficzny*, Wołowiec 2019, s. 261-263.

zagospodarowywania ziem poukraińskich, „spolszczania” czy – jak wołały powojenne władze – „repolonizacji”; 3) przypatrzeć się współczesnym próbom przypominania o wypartej ukraińskiej przeszłości wschodnich obszarów i osławiania jej przez nowych mieszkańców i gospodarzy¹⁴. Analizując te zagadnienia, mam na uwadze lokalne, nieraz bardzo indywidualne inicjatywy, służące przywróceniu pamięci o „poukraińskim”, oraz problemy dotyczące nawiązania dialogu transgranicznego¹⁵.

DECYZJE I WYDARZENIA, KTÓRE SPRAWIŁY, ŻE „UKRAIŃSKIE” W POLSCE PRZESZŁO W SYMBOLICZNE „PO” – „POUKRAIŃSKIE”

Wysiedlenia. W Polsce w okresie poprzedzającym II wojnę światową mieszkało ponad 5 mln przedstawicieli ukraińskiej mniejszości narodowej, natomiast w granicach wytyczonych w lipcu 1944 r. pozostało ich ok. 700 tys. Pamiętajmy, że Ukraińcy na terenach Podlasia, Hrubieszowszczyzny, Nadsania, Bojkowszczyzny i Łemkowszczyzny, które w latach 40. objęto wysiedleniem, nie byli ludnością napływową, ale od stuleci tworzyli na tym obszarze polsko-ukraińskiego historycznego oraz etniczno-kulturowego pogranicza zachodnią rubież ukraińskości¹⁶. Nowa granica oraz przyszłe dyrektywy gwałtownie zmieniły życie „polskich Ukraińców”, z których prawie 500 tys. osób wysiedlono w latach 1944-1946 do USRR¹⁷ i 150 tys. w 1947 r. – podczas akcji „Wisła” – na ziemię zachodnie i północne Polski¹⁸. Podstawowym

¹⁴ W niniejszej pracy omawiam dwa pierwsze z trzech wymienionych tu aspektów polskich losów „poukraińskiego”. Zagadnienie dotyczące współczesnych prób przypominania o wypartej ukraińskiej przeszłości wschodnich obszarów i osławiania jej planuję uczynić tematem oddzielnego opracowania.

¹⁵ Lubelska Fundacja Kultury Duchowej Pogranicza, którą kieruje ks. Stefan Batruch, organizuje w Korczminie Transgraniczne Dni Dobrosąsiedztwa. Na czas uroczystości drut kolczasty dzielący polski Korczmin i ukraińską Stajiwkę zostaje przecięty. Zob. K. Link, *Ponad granicami*, „Niedziela” 2006, nr 38, [online] <https://www.niedziela.pl/artukul/47570/nd/Ponad-granicami>, 21 XI 2021. Zob. także: D. Uljancz, *Jesteśmy zmęczeni doświadczeniem braku przebaczenia – wywiad z ks. dr Stefanem Batruchem*, „Patriarchat” 2006, nr 6(397), [online] <https://www.cerkiew.net.pl/artukul/jestesmy-zmeczni-doswiadczeniem-braku-przebaczenia-wywiad-z-ks-dr-stefanem-batruchem/>, 21 XI 2021.

¹⁶ Zob. R. Kabaczij, *Zakerzonie jako zbiorowy mit historyczny ukraińskiej świadomości narodowej*, [w:] *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Kraków 2006, s. 127-140.

¹⁷ Zob. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1: *Dokumenty [1944–1945]*, red. E. Misiło, Warszawa 1996; t. 2: *Dokumenty [1946]*, red. tegoż, Warszawa 1999. Zob. także: R. Kabaczij, *Wygnani na stępy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012; J. Pisuliński, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2017.

¹⁸ Zob. E. Misiło, *Księga wysiedlonych 1947. Ocalić od zapomnienia imiona i nazwiska 150 tys. Ukraińców wysiedlonych w Akcji „Wisła”*, 13 X 2018, [online] <https://emisilo.pl/2018/10/ksiega-wysiedlonych-1947/>, 21 XI 2021; J. Pisuliński, *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2020; *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, oprac. E. Misiło, Warszawa 1993; *Akcja „Wisła”. Dokumenty, uporządk.*, red. E. Misiła, Lviv–New York [Акція „Вісла”. Документи, ред. Е. Місила, Львів–Нью-Йорк] 1997; *Akcja „Wisła” 1947. Dokumenty i materiały*, wstęp, wybór i oprac. E. Misiło, Warszawa [2012]; *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*, t. 2: *Akcja „Wisła”*, red. R. Drozd, Warszawa 2005; *Ukraińcy w najnowszych*

zadaniem przedsięwzięcia z 1947 r. było *ostateczne rozwiązanie problemu ukraińskiego w Polsce*¹⁹.

Kiedy wysiedlenie Ukraińców z ich etnicznych terenów stało się faktem, kolejnym priorytetowym zadaniem powojennych władz polskich było uczynienie tego stanu nieodwracalnym. Zagwarantować to mogła akcja osadnicza połączona z „repolonizacją” (jak wtedy określano) ziem poukraińskich. Jej powodzenie zależało od skuteczności zapobiegania powrotom osób wysiedlonych do ich dawnych gospodarstw. Determinacja władz w tym względzie była tak wielka, że w okolicznościach, kiedy nie wystarczało nowych osadników i tysiące hektarów powysiedleńczej ziemi leżały odłogiem, postanowiono te tereny po prostu zalesić. Najbardziej brutalnym sposobem przeciwdziałania powrotom było zamykanie reemigrujących Ukraińców w obozie w Jaworznie, a następnie ich powtórne przymusowe wysiedlenie na tereny Ziemi Odzyskanych²⁰.

Decydującym momentem w serii działań prewencyjnych, które realizowano po zakończeniu akcji „Wisła”, było prawne unormowanie kwestii uwłaszczenia wysiedlonych Ukraińców na nowych gospodarstwach w północnej i zachodniej Polsce przy jednoczesnym odebraniu im prawa własności do ich ojcowizn w południowo-wschodniej części kraju. Jak wyjaśnia historyk Eugeniusz Misiło, doszło wtedy do realizacji *feudalnego aktu przypisania do ziemi, której nie wolno im było już nigdy opuścić*²¹. Odebranie Ukraińcom prawa własności do gospodarstw, z których zostali wypędzeni w 1947 r., było gwarancją sukcesu realizowanego wówczas projektu. Kontrolowanie przebiegu tego procesu stało się możliwe, kiedy Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego podjęło decyzję o sporządzeniu kartotek Ukraińców wysiedlonych w czasie akcji „Wisła”. W wyniku tego ludność ukraińska w Polsce została poddana pełnej kontroli organów Urzędu Bezpieczeństwa, bez zgody których nie miała prawa ani do powrotu, ani przemieszczania się na terenach poniemieckich, na które została wywieziona²².

Akcja osadnicza. W tym samym czasie, kiedy miało miejsce wysiedlenie Ukraińców, ówczesna polska władza rozpoczęła zasiedlanie należących do nich gospodarstw. Generał Stefan Mossor, dowódca Grupy Operacyjnej „Wisła”, przedłożył Państwowej Komisji Bezpieczeństwa obszerny dokument zatytułowany *Projekt ostatecznego*

działach Polski (1918–1989), t. 3, red. R. Drozd, Słupsk 2007; G. Motyka, T. Stryjek, M. Zajączkowski, *Międzynarodowe aspekty Akcji „Wisła”*, Warszawa 2020.

¹⁹ Zob. T. Snyder, *Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce. Czysta etniczna Ukraińców w Polsce 1943–1947*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2, s. 15-42. Zob. także: M. Olchawa, *Akcja „Wisła”. Motywacja czystki etnicznej*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2, s. 43-50; T. Snyder, *Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven–London 2003, s. 200; G. Motyka, *Akcja „Wisła” 47. Komunistyczna czystka etniczna*, Kraków 2023.

²⁰ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 174-175. Zob. E. Misiło, *Obóz „Jaworzno”. Zbrodnia nieukarana. Ukraińcy i Polacy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947-1949)*, Jesionowo 2022.

²¹ *Tamże*, s. 175.

²² Zob. R. Drozd, *Polityka narodowościowa władz komunistycznych wobec ludności ukraińskiej w Polsce (1944–1989)*, „Litopys. Studia i Materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce” 2011, nr 1, s. 73.

uporządkowania strefy przygranicznej południowej i wschodniej Polski. Mossor w swoim autorskim projekcie pisał otwarcie o tym, że podjęta operacja jest nie tylko *akcją zwalczania band i przesiedlenia ludności ukraińskiej*. Podkreślał, że jej celem jest *całkowita przebudowa społeczna i gospodarcza szerokiego pasa przygranicznego od Krynicy do Włodawy*. Gospodarstwa po wysiedlonych Ukraińcach miała zajmować ludność z „czysto” polskich powiatów należących do województw lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego. Dokumentując fakty dotyczące akcji osadniczej, generał posługiwał się pojęciem „ziemie poukraińskie”: *Akcja zasiedlania ziem poukraińskich zatacza coraz szersze kręgi [...]*²³.

Już 28 kwietnia 1947 r., a więc tego samego dnia, kiedy rozpoczęto wysiedlanie ludności ukraińskiej, rozpoczęto również organizację zebrań agitacyjnych (m.in. we wszystkich gminach powiatu kolbuszowskiego) dotyczących wyjazdów na ziemie poukraińskie. Zasadniczym tematem tych posiedzeń było *zajmowanie gospodarstw poukraińskich i utworzenie pasa polskiej ludności na terenach wschodnich*²⁴. Praca agitacyjna toczyła się także w innych częściach Rzeszowszczyzny zamieszkanymi głównie przez Polaków (powiaty dębicki, łańcucki, mielecki, niżański, rzeszowski i tarnobrzeski). W retoryce agitacyjnej kierowanej do ludności polskiej w przeludnionych wsiach województw rzeszowskiego, krakowskiego i lubelskiego komuniści sięgali nie tylko po argumenty ekonomiczne (dotyczące rozwiązania problemu głodu ziemi), co przede wszystkim polityczne i narodowe. Ówczesna władza za sprawą akcji osadniczej na ziemiach poukraińskich realizowała dodatkowy cel – uzyskanie poparcia tamtejszej społeczności polskiej, co było istotą procesu systemu komunistycznego na tym obszarze²⁵.

Znamienne, że walczące ze sobą w województwie krakowskim struktury Polskiej Partii Robotniczej, Polskiego Stronnictwa Ludowego, Urzędu Bezpieczeństwa (UB) i Kościoła rzymskokatolickiego połączyły swe siły w związku z wysiedleniem Łemków i akcją zasiedlania Łemkowszczyzny²⁶, którą prowadzono pod hasłem „repolonizacji”. Podkreślmy, że pojęciem „repolonizacja” posługiwał się ordynariusz diecezji

²³ *Projekt ostatecznego uporządkowania strefy przygranicznej południowej i wschodniej Polski*, Rzeszów, 28 V 1947 – opracowany przez Sztab Grupy Operacyjnej „Wisła” i przysłany do akceptacji ministrowi obrony narodowej marszałkowi Polski Michałowi Żymierskiemu (z dopiskiem: Ścisłe tajne), Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo Okręgu Wojskowego nr 5, IV.204, t. 139, k. 248–255. Instytut Pamięci Narodowej, GO „Wisła”, 00231/92, t. 2, k. 128–133. Zob. *Dokument 257*, [w:] *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 655–660.

²⁴ *Protokół zebrania sołtysów i prezesów gromadzkich Związków Samopomocy Chłopskiej gmin Kolbuszowa Górna i Majdan Królewski w sprawie akcji osadniczej na gospodarstwach ukraińskich w celu „utworzenia pasa polskiej ludności na terenach wschodnich”*, Kolbuszowa, 28 IV 1947, Instytut Pamięci Narodowej, 00231/92, t. 16, k. 63–68, Protokoły zebrań sołtysów, wójtów i prezesów gromadzkich ZSCh gmin Kolbuszowa Górna i Majdan Królewski, Cmolas, Dzikowiec, Niwiska, Ranizów, Sokołów Wieś. Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 176 oraz *Dokument 155*, [w:] *tamże*, s. 490–492.

²⁵ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 655.

²⁶ Zob. *tamże*, s. 176. Na temat osadnictwa polskiego na terenie Łemkowszczyzny zob. J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50*, Kraków 1998, s. 154–160; C. Brzoza, *Osadnictwo na Łemkowszczyźnie po roku 1945 (w granicach dawnego województwa krakowskiego)*, „Rocznik Sądecki” 1982, t. 17, s. 249–273.

tarnowskiej bp Jan Stepa w listach kierowanych do wojewody krakowskiego, Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i rządu. Biskup w swej korespondencji wypuklał, że z akcją repolonizacji Łemkowszczyzny historycznie związane było duszpasterstwo łańskie. W związku z tym, jak przekonywał duchowny, utrudnianie przejścia przez Kościół rzymskokatolicki majątku Cerkwi greckokatolickiej (obejmował on cerkwie, ich wyposażenie, ziemie oraz plebanie) jest działaniem na szkodę repolonizacji²⁷. Analizując ten aspekt, warto przestudiować korespondencję bpa J. Stepy z KC PZPR, Urzędem Rady Ministrów, Urzędem Rady Ministrów i Urzędem do Spraw Wyznań, które zachowały się w zasobach archiwum ostatniej z wymienionych jednostek. Przytoczę tu znaczący list ordynariusza tarnowskiego do premiera rządu komunistycznego Józefa Cyrankiewicza z 6 października 1950 r.: *Przesyłając w załączniku odpis pisma kurialnego z dnia 6X br.L:LK.XVIII-6/20/50 skierowanego do Urzędu Spraw Wyznań wraz z załącznikami, które na tle jednostkowych spraw obrazują całościowy kształt współpracy Kościoła z Władzami świeckimi nad utrwaleniem polskości na terenach polemkowskich, proszę uprzejmie Pana Premiera, by był łaskawy wpłynąć na podległe mu zainteresowane instytucje, by zaraz i życzliwie rozpatrzyły i zatwierdziły sprawę [...]. Obecnie akcja upaństwowienia gruntów pocerkiwanych, nawet w tych miejscowościach, gdzie są parafie rzymskokatolickie, wskazuje na celowe utrudnianie duszpasterstwa na tych terenach, które, jak historia wykazuje, było i jest nierozdzielnie związane z akcją repolonizacji tych terenów. Wiem, iż sprawa ta jest od dawnych czasów dobrze znana Panu Premierowi i nikt może nie zna jej i nie odczuwa tak, jak Pan Premier. Stąd nic dziwnego, iż Rząd Pana Premiera ujął ją tak zasadniczo i tak daleko posunął odrobienie tych wielowiekowych zaniedbań. Chodzi teraz o ugruntowanie i odrobienie tego dzieła, w czym zbiegają się wysiłki Władz Państwowych jak i Kościelnych i nic tu nas nie powinno dzielić, ale wszystko łączyć. Pan Premier, jako szef Rządu, który uzgadnia wszystkie poczynania poszczególnych ministrów i wytycza linię postępowania zgodnie z polską racją stanu, będzie mógł odgórnie pokierować sprawą, by tę współpracę harmonijnie ułożyć, o co niniejszym uprzejmie proszę. Bp. Jan Stepa²⁸.*

W podobnym tonie biskup pisał do ministra-kierownika Urzędu do Spraw Wyznań Antoniego Bidy (6 października 1950 r.): *Panie Ministrze! Świadom odpowiedzialności wobec historii i przyszłych pokoleń za utrwalenie polskości na tych terenach [Łemkowszczyźnie – red.], odkąd objąłem rządy diecezji tarnowskiej nie zaniedbywałem nic, by ile tylko środki mi na to pozwalają przyłożyć rękę do odrobienia przeszło czterowiekowych zaniedbań i błędów popełnionych przez naszych przodków. Widząc rzetelne wysiłki w tym kierunku obecnego Rządu i ze swej strony w moim zakresie starałem się współpracować, wspomagać i utrzymywać wysiłki Rządu²⁹.*

²⁷ Pismo ordynariusza diecezji rzymskokatolickiej w Tarnowie bpa Jana Stepy do wojewody rzeszowskiego w sprawie przekazania mienia pocerkiwonego na Łemkowszczyźnie nowo tworzonej parafiom rzymskokatolickim, Tarnów, 17 VII 1947, Archiwum Akt Nowych. Urząd ds. Wyznań, 5b/4/2048, k. 39. Zob. Dokument 360, [w:], *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 816-817.

²⁸ Zob. Archiwum Akt Nowych, USW, 5b/4/2045, k. 44. Cyt. za: *tamże*, s. 817. Teksty cytowane w niniejszym artykule podajemy z zachowaniem oryginalnej pisowni.

²⁹ *Tamże*.

Sporządzony przez Mossora *Plan zasiedlenia terenów poukraińskich*³⁰ zakładał, że do 1 lipca 1947 r. pas przygraniczny ciągnący się od Przemyśla po Komańczę i obejmujący cały teren Bieszczadów zostanie przeznaczony wyłącznie pod osadnictwo wojskowe. Pozostała część powiatów leskiego, przemyskiego i sanockiego oraz powiaty jarosławski i lubaczowski miały być zasiedlone ludnością polską z 11 powiatów województwa rzeszowskiego, które zobowiązały się skierować na te tereny 15-20 tys. rodzin. Wyjašnjmy, że zamysł dotyczący akcji osadniczej na ziemiach poukraińskich czy też – posługując się nazewnictwem Państwowego Urzędu Repatriacyjnego – ich „kolonizacji” nie został w pełni zrealizowany. Według danych Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych w 1950 r. odlegiem leżało jeszcze ponad 250 tys. hektarów ziemi rolnej³¹.

Powroty. W zasobach archiwalnych Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) znajduje się olbrzymia ilość listów pisanych przez wysiedlonych na tereny poniemieckie Ukraińców, którzy czuli się tam wyalienowani pod względem narodowym, językowym, kulturowym i nie pogodzili się z brutalnym wypędzeniem ich z rodzinnych stron, zwracali się z prośbą o zezwolenie na powrót do swoich małych ojczyzn. W trakcie trwania akcji „Wisła” oraz po jej zakończeniu Ukraińców powracających do – jak to eufemistycznie określała ówczesna władza – „poprzedniego miejsca zamieszkania” traktowano bezwzględnie. Gminne posterunki milicji miały obowiązek wyłapywać takie osoby, oddawać w ręce UB, a te z kolei – wysyłać do obozu w Jaworznie³². Interesujące, że MBP nigdy nie wydało oficjalnej dyrektywy zabraniającej Ukraińcom powrotu do „poprzedniego miejsca zamieszkania”. Minister bezpieczeństwa publicznego po prostu nie posiadał takich uprawnień konstytucyjnych. Mieli je – jak podaje E. Misiło – ministrowie administracji publicznej i Ziemi Odzyskanych, dlatego też MBP kwestię powrotów Ukraińców załatwiło za pomocą tajnych instrukcji i szyfrogramów, ponieważ miało pewność, że nie zostaną one ujawnione³³.

Znamiennym dopełnieniem „ostatecznego rozwiązania kwestii ukraińskiej w Polsce” była likwidacja ochronki dla ukraińskich sierot prowadzonej w Przemyśle przez zgromadzenie Sióstr Służebnic Najświętszej Marii Panny³⁴. Sierociniec, który dzięki interwencji

³⁰ *Plan zasiedlania terenów poukraińskich*, 29 IV 1947, Instytut Pamięci Narodowej, 00231/92, t. 34, k. 55–64. Zob. *tamże*, s. 177.

³¹ Zob. *tamże*, s. 178, 1085–1086.

³² W Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie uwięziono niemal 4 tys. Ukraińców. W wyniku panujących tam warunków, głodu oraz tortur i szykan 162 z nich zmarło. Wśród więźniów Jaworzna znajdowało się 27 księży (22 greckokatolickich i 5 prawosławnych). Zob. I. Hałagida, *Ukraińscy duchowni greckokatolicki i prawosławni w COP w Jaworznie (1947–1949)*, [w:] *Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956*, red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka, Jaworzno 2007, s. 80–117. Zob. także: E. Furtak, *Więźniowie obozu w Jaworznie do końca życia żyli z piętnem Polaków wspierających „ukraińskich bandytów”*, „Gazeta Wyborcza” 2020, 27 IX, [online] <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35055,26267885,wszyscy-pod-sciane-wystepu-nie-będzie.html>, 21 XI 2021; E. Misiło, *Obóz „Jaworzno”. Zbrodnia nieukarana...*

³³ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 179.

³⁴ Zob. *Peremiśl, zahidnij bastion Ukraini*, red. B. Zagajkevič, New York–Philadelphia [Перемисьль, західний бастіон України, ред. Б. Загайкевич, Нью Йорк–Філадельфія] 1961, s. 279.

Stolicy Apostolskiej przetrwał wysiedlenie do USRR i akcję „Wisła”, na wniosek Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie i decyzją ministra administracji publicznej z 8 września 1948 r. został upaństwowiony, a 40 ukraińskich dzieci rozmieszczono pojedynczo w domach dziecka w centralnej i zachodniej Polsce. Tam powtórnie je ochrzczono w obrzęd-ku łacińskim oraz nadano im nowe imiona i nazwiska³⁵. Ich dalsze losy są nieznane, bo – jak napisał Paweł Smoleński – *już jest za późno*, aby cokolwiek zrobić w tej sprawie³⁶.

Centralna Kartoteka Akcji „W”. W 1949 r. miało miejsce największe w historii komunistycznych służb bezpieczeństwa postępowanie polegające na opracowaniu centralnej kartoteki – rejestru z danymi personalnymi wysiedlonych Ukraińców, który stanowił element totalnej kontroli 150 tys. osób wysiedlonych w ramach akcji „Wisła”: *Od tego momentu Ukraińcy stali się kategorią obywateli napiętnowanych nie z powodu popełnionych przestępstw, jak to miało miejsce w przypadku osób wpisanych do rejestru skazanych, a z racji swego pochodzenia narodowego*³⁷.

Dotąd w Polsce tylko dwie kategorie obywateli były obligatoryjnie rejestrowane w specjalnej kartotece – przestępcy kryminalni i polityczni oraz szpiecy, skazani prawomocnymi wyrokami sądów, a także agenci UB. W 1949 r. do Centralnej Kartoteki Skazanych dołączyli Ukraińcy ze swoją „Centralną Kartoteką Akcji «W»”. Badacze tego zagadnienia³⁸ przekonują, że kartoteka, będąca jedną z najpilniej strzeżonych tajemnic organów bezpieczeństwa PRL, była w użyciu jeszcze do końca lat 80. Brak informacji na temat jej zniszczenia. Pytanie, czy została przejęta przez spadkobierców tych służb po 1989 r., pozostaje otwarte³⁹.

Problem „ziemi poukraińskiej” już nigdy nie powróci. 27 lipca 1949 r. rząd Polski wydał dekret *O przejściu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego*⁴⁰. Pomimo że w akcie prawnym

³⁵ Szerzej na ten temat zob. È. Misilo, *Likvidaciâ ukraińskogo sirotincâ v Peremišli*, „Peremis’ki dzvoni” [Є. Місילו, *Ліквідація українського сиротинця в Перемішлі*, „Перемиські дзвони”] 1993, no. 7-9, s. 20; Zob. także: I.A. Drozd, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Służebnic NPM w Polsce*, Prątkowce 2022, s. 124-126.

³⁶ P. Smoleński, *Już jest za późno*, „Gazeta Wyborcza” 2002, 16/17 XI, s. 14-15.

³⁷ *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 186.

³⁸ Zob. m.in.: A. Słabig, *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1989*, Szczecin 2008; tenże, *Inwigilacja ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1947-1989 na podstawie dokumentów organów bezpieczeństwa*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców. Studia nad zagadnieniem*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2009, s. 180-202; *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989). Z warsztatów badawczych*, red. G. Motyka, Warszawa 2005; J. Syrnyk, *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945-1989)*, Wrocław 2005; T. Balbus, *Rozpracowanie agenturalne środowisk ukraińskich w Polsce w 1949 roku*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 8, s. 35; *tamże*, s. 191.

³⁹ *Tamże*.

⁴⁰ *Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejściu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego*,

nie pojawia się żadna informacja mówiąca o tym, że dotyczy on wysiedlonych w czasie akcji „Wisła” Ukraińców, to faktycznie dekret pozbawiał ich prawa do gospodarstw oraz pozostawionego tam mienia nieruchomości. Lipcowa regulacja w szczególności sposób przesądzała o losach „poukraińskiego” w powojennej Polsce. Przez zapewnienie nienaruszalności praw osadników na gospodarstwach poukraińskich uniemożliwiła powrót przesiedlonych w akcji „Wisła” Ukraińców⁴¹. Dodajmy, w poszukiwaniu analogii z „poniemieckim”, że dekret z 27 lipca 1949 r. był wzorowany na dekreście z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich⁴², na mocy którego państwo polskie przejmowało na własność m.in. ziemię należącą do obywateli Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska, która po wojnie znalazła się na obszarze Ziemi Odzyskanych. W tej sytuacji jednak wzięto pod uwagę wyraźnie kryterium narodowościowe, ponieważ dekret z 1946 r. oraz dotyczące go regulacje prawne stwarzały możliwość wyłączenia spod działania tej ustawy majątku osób, które wykazały się pochodzeniem polskim oraz złożyły deklarację wierności narodowi polskiemu, natomiast w przypadku dekretu z 1949 r. takiej możliwości nie przewidziano⁴³. Stworzono zatem normy prawne, które stanowiły gwarancję, że problem „ziemi poukraińskiej” już nigdy nie powróci⁴⁴.

28 września 1949 r. rząd polski wydał kolejny dekret, na mocy którego państwo przejęło na własność ziemię oraz budynki pozostałe po ludności ukraińskiej wysiedlonej w latach 1944–1946 do USRR, w tym mienie ukraińskich organizacji i instytucji świeckich oraz wyznaniowych, których działalność w związku z wysiedleniem ich członków uznano za bezprzedmiotową⁴⁵. W praktyce wykonawczej postanowienia tego aktu prawnego nie naruszały prawa własności Cerkwi prawosławnej w Polsce (Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego), mimo iż co najmniej 200 tys. Ukraińców tego wyznania również wysiedlono z Polski do USRR⁴⁶.

Repolonizacja. W ślad za akcjami wysiedleńczymi w powojennej Polsce szły działania mające na celu skuteczne zacieranie przejawów wielowiekowego istnienia grup narodowych i etnicznych. Do takich oznak obecności przedstawicieli innych narodów i etnosów na ziemiach polskich należały nazwy miejscowości, punktów geograficznych, architektura kościołów, cerkwi i synagog oraz kapliczek przydrożnych, a nade wszystko

lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego, Dz.U. 1949, Nr 46, poz. 339. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 191, 1112–1114.

⁴¹ Zob. L. Olejnik, *Po akcji „Wisła”. Ewolucja polityki państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej w latach 1947–1958*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 2001, nr 71, s. 109–127, [online] http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_13575/c/fh71Leszek_Olejnik159_188.pdf, 21 XI 2021.

⁴² *Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich*, Dz.U. 1946, Nr 28, poz. 182.

⁴³ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 193.

⁴⁴ Zob. *tamże*, s. 193–194.

⁴⁵ *Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejściu na własność Państwa mienia pozostającego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R.*, Dz.U. 1949, Nr 53, poz. 404. Zob. także: Załącznik nr 23, [w:] *tamże*, s. 1116.

⁴⁶ Zob. *tamże*, s. 195.

cmentarzy, gdzie płyty nagrobne przechowały „nie polskie” inskrypcje. Odwołam się znów do „poniemieckiego”. Likwidacja przykładów bytności niemieckiej na Ziemiach Odzyskanych nosiła nazwę „akcji odniemczania”⁴⁷ i przebiegała dwutorowo: 1) odgórnie, kiedy w czerwcu 1945 r. Rada Ministrów nakazała wyeliminowanie napisów niemieckich z drogowskazów, budynków, sztyldów i pojazdów, a w kwietniu 1952 r. nastąpiła polonizacja nazwisk niemieckich; 2) oddolnie, kiedy tzw. pospolite ruszenie eliminowało niemieckie napisy na kościołach, pomnikach i nagrobkach cmentarnych, rujnowało poniemieckie nagrobki oraz całe cmentarze⁴⁸. Wymienione działania przyczyniły się do zniszczenia większości nekropolii poniemieckich na terenie Ziemi Odzyskanych, nawet tych o dużej wartości historycznej, jak Hauptfriedhof w Szczecinie⁴⁹.

W odniesieniu do kroków podjętych wobec rdzennej ludności Ziemi Odzyskanych – Mazurów, Warmiaków, Ślązaków czy Kaszubów – stosowano określenie „weryfikacja”, czyli oczyszczanie z niepolskich wpływów. „Weryfikacja” była wymogiem koniecznym dla przyjęcia owej ludności autochtonicznej na łono narodu polskiego⁵⁰. Z kolei w przypadku działań, które miały na celu usuwanie wszelkich przejawów dotyczących historii, religii i kultury mieszkających do 1947 r. w Polsce południowo-wschodniej Ukraińców, w narracjach społeczno-politycznych oraz dokumentach tego czasu posługiwano się pojęciem „repolonizacja”. Oznaczało to przywracanie tym terenom „polskości”, czyli stanu pierwotnego, który ze względu na *wielowiekowe zaniedbania* (określenie cytowanego wcześniej bpa Jana Stepy) zostały w międzyczasie zukrainizowane⁵¹.

Działania repolonizacyjne rozpoczęły się jeszcze podczas akcji „Wisła”. 22 czerwca 1947 r. w Lubaczowie dokonano bardzo znaczącej w tym wypadku zmiany nazwy ulicy: dotychczasowego patrona, ukraińskiego poetę Markijana Szaszkewycza⁵², zastąpił go generałem Karolem Świerczewskim⁵³. Uroczystość poświęcona temu wydarzeniu

⁴⁷ Zob. B. Linek, „Odniemczanie” województwa śląskiego w latach 1945–1950 (w świetle materiałów wojewódzkich), Opole 1997; H. Szczerbiński, *Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1980. Sytuacja ekonomiczna, prawna i polityczna*, Warszawa–Toruń 2003.

⁴⁸ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 195–196. Zob. także: J. Krutak, *Wysiedlenie ludności niemieckiej i walka z przejawami niemczyzny w Bielsku i powiecie bielskim po zakończeniu II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2015, z. 142, nr 3, s. 495–512; K. Kuszyk, *Poniemieckie...*, s. 325–369.

⁴⁹ M. Słomiński, *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Zarys problematyki konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 4, s. 85–104; A. Bartczak, M. Słomiński, A. Stachak, *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*, Szczecin 2005.

⁵⁰ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 196. Zob. także: A. Sakson, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998; P. Popieliński, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość” 2016, nr 2(14), s. 111–130.

⁵¹ Zob. *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 196.

⁵² Markijan Szaszkewycz (1811–1843) – ksiądz greckokatolicki, wybitny ukraiński poeta i współzałożyciel „Ruskiej Trójcy” propagującej ukraińskie odrodzenie narodowe w Galicji. Zob. W. Mokry, „*Ruska Trójca*”. *Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, Kraków 1997.

⁵³ Był to drugi udokumentowany przypadek nadania imienia gen. K. Świerczewskiego ulicy spośród kilkuset, które w następnych latach zmieniają swą nazwę w ramach budowy kultu jego postaci. Zob. J. Kochanowski, *Peierelowska legenda gen. Karola Świerczewskiego*, „Polityka” 2012, 30 III, nr 12, s. 80–84.

rozpoczęła się nabożeństwem, po nim odbyła się manifestacja na miejscowym rynku⁵⁴, który przed wojną był przykładem aktywnego dialogu trzech obecnych kultur – polskiej, żydowskiej i ukraińskiej. To tu znajdowały się kościół pw. św. Stanisława, cerkiew pw. św. Mikołaja Cudotwórcy i synagoga⁵⁵. Istotne, że nowy patron ulicy, gen. Świerczewski, był symbolem walki z Ukraińcami w powojennej historii Polski. Okres transformacji polityczno-ustrojowej w Lubaczowie przyniósł kolejną modyfikację nazwy tej samej ulicy: Uchwałą Rady Miasta Lubaczowa z dnia 27 lutego 1991 r. zmieniono nazwę ul. Świerczewskiego na ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego⁵⁶.

W 1949 r. na terenach poukraińskich rozpoczęto akcję zmiany nazw miejscowości i nazw punktów geograficznych. Rozporządzenie ministra administracji publicznej z 2 września 1949 r. zmieniało nazwy 18 wsi zamieszkałych do 1947 r. przez Ukraińców. Na pierwszy ogień poszły te brzmiące z niemiecka (w powiecie lubaczowskim zmieniono m.in. Burgen na Karolówkę, Deutschbach na Polankę Horyniecką, Fredfeld na Kowalówkę) lub zawierające przymiotnik „Ruski”, „Ruska” lub „Ruskie” (np. Ropicę Ruską w powiecie gorlickim przemianowano na Ropicę Górną, Uście Ruskie na Uście Gorlickie, Ruską Wieś w powiecie przemyskim na Brzeżynę i Dąbrówkę Ruską w powiecie sanockim na Dąbrówkę Sanocką)⁵⁷. Wnioskodawcami tych przekształceń były gminne i powiatowe władze administracji ogólnej kierujące się postulatami nowych osadników, którym „ruskie” nazwy przypominały o poprzednich gospodarzach⁵⁸.

Akcję polonizacji nazw miast, wsi i osiedli kontynuowano w latach 70. Władze województw lubelskiego, rzeszowskiego i białostockiego zamierzały zmienić kilka tysięcy toponimów z powodu występowania „niepolskich elementów w nazewnictwie”. W 1973 r. ówczesny wojewoda lubelski Ryszard Wójcik planował nadanie nowych

⁵⁴ *Rozkaz dzienny nr 54 dowództwa 7 Dywizji Piechoty w związku ze zmianą nazwy ulicy Markiana Szaszkiewicza na gen. Karola Świerczewskiego*, Lubaczów, 21 czerwca 1947, CAW, Rozkazy dzienne GO „Wisła”, 57/2/53, k. 26, Rozkaz dzienny nr 54 d-cy 7 DP płk. Jana Kobylańskiego z 21 VI 1947 r., [w:] *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 733-734. Jak czytamy w dokumencie: *Po nabożeństwie w kościele zbiórka wojska, MO, młodzieży szkolnej i innych organizacji na rynku przed budynkiem szkoły powszechnej*. Warto podkreślić, że dowództwo 7. Dywizji Piechoty, która prowadziła w tym czasie „doczyszczanie” powiatu lubaczowskiego z Ukraińców, przysłało także swoją delegację oficerów i żołnierzy wraz z pocztą sztandarowym. Zob. *tamże*, s. 197.

⁵⁵ Wg relacji Paraskiewii Chomyszyn (1911-1989), mieszkającej przed II wojną światową w Lubaczowie i w 1947 r. wysiedlonej do miejscowości Miłkowo na Warmii, w celebrowanym przez miejscowych grekokatolików święcie Jordanu (19 stycznia) na lubaczowskim rynku spotykali się Ukraińcy, Polacy i Żydzi. Rękopis w prywatnym archiwum autorki.

⁵⁶ *Uchwała Rady Miasta Lubaczowa z dnia 27 lutego 1991 r.*, nr 78/XII/91.

⁵⁷ *Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 19 sierpnia 1949 r. o przywróceniu i ustaleniu nazw miejscowości*, MP 1949, Nr 59, poz. 795.

⁵⁸ AP Rzeszów, oddział w Skołoszynie, Starostwo Powiatowe Gorlickie, 4, k. 19. Pismo starosty powiatowego w Gorlicach do prezydów rad narodowych z 16 IX 1949 r. w sprawie zmian nazw miejscowości Ropica Ruska, Smerekowiec, Uście Ruskie i in. Zob. B. Guk, *Zmiana nazw miejscowości u Gorlic'komu poviti piślă akciï „Viśla”. Do istorii asimilăcii Pol'seiu ukraińskoï spadšini piślă 1944 r.*, „Naše Slovo” [Б. Гук, *Зміна назв місцевостей у Горлицькому повіті після акції „Вісла”. До історії асиміляції Польщею української спадщини після 1944 р.*, „Наше Слово”] 2008, 26 X, no. 43, s. 8.

nazw ponad 800 miejscowości⁵⁹. Swoje działania motywował niepolskim – tzn. ukraińskim, litewskim, białoruskim – pochodzeniem nazw. Tworzone przez urzędników nowe nazwy opierały się na modyfikacjach graficzno-fonetycznych bez uwzględnienia rozwoju języka polskiego, miejscowej historii i tradycji, np. Hrebenne planowano zmienić na Grzebienne, Werechanie – na Wszobory, Dubienkę i Horodło (znane z ważnych wydarzeń historycznych) – na Dębinkę i Grodło. Mimo to projekt został przyjęty przez Departament Społeczno-Administracyjny Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Na szczęście gruntownej krytyce poddali go językoznawcy z UMCS w Lublinie. Prof. Paweł Smoczyński i dr Jerzy Bartmiński zwracali uwagę, że przedsięwzięcie niszczy tradycje językowe i historyczne. Ich zdaniem z ponad 800 nazw wyselekcjonowanych do zmiany tylko 6 miało uzasadnienie naukowe. Akcją polonizacyjną nazw zainicjowaną przez wojewodę lubelskiego powstrzymała reforma administracyjna kraju.

Kolejna akcja polonizacji nazw miejscowości w Polsce południowo-wschodniej odbyła się 9 sierpnia 1977 r., kiedy zarządzeniem minister administracji gospodarki terenowej i ochrony środowiska Marii Milczarek zmieniono nazwy 120 wsi położonych w większości na terenie Łemkowszczyzny, Bieszczadów i powiatu przemyskiego⁶⁰. Zmiany polegały na nieudolnych próbach nadania polskiego brzmienia nazwom wywodzącym się z języka ukraińskiego, np. Zubieńsko zmieniono na Zębieńsko, Witryłów na Wietrzną, Smerek na Świerków, Studenne na Studzienne, Sukowate na Sękówkę. Niestety i tym razem nośne historyczne nazwy, nierzadko sięgające XII w. i będące świadectwem historycznych związków tej ziemi i jej mieszkańców z Rusią-Ukrainą, zmieniano na przypadkowe, zacierając ich dziedzictwo, np. wsi Ulucz, gdzie zachowała się jedna z najstarszych drewnianych cerkwi w Polsce z 1659 r., zmodyfikowano nazwę na Łąka; wieś Muczne w Bieszczadach odtąd została Kazimierzowem⁶¹.

Dyrektywa spowodowała lawinę protestów zarówno wśród Ukraińców, jak i Polaków. Sprzeciw wobec zarządzenia wyraził Związek Literatów Polskich na czele z Jarosławem Iwaszkiewiczem. Znowu ważną rolę odegrało środowisko językoznawców polskich i młode pokolenie przewodników bieszczadzkich i beskidzkich. W związku z licznymi protestami przywrócono skasowaną w 1975 r. Komisję Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, a ta wystąpiła z żądaniem przywrócenia starych nazw. Mimo tak istotnych posunięć dopiero seria krytycznych publikacji drukowanych na łamach „Kultury”, „Polityki” i „Słowa Powszechnego” wpłynęła na władze, które 1 kwietnia 1981 r. przywróciły dawne brzmienie 119 ze 120 nazw⁶².

⁵⁹ Zob. J. Wysocki, *Próby zmian nazw miejscowości na Lubelszczyźnie w latach siedemdziesiątych XX w.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, t. 3, s. 285-318.

⁶⁰ *Zarządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 9 sierpnia 1977 r. w sprawie zmiany nazw niektórych miejscowości w województwach: krośnieńskim, nowosądeckim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim*, MP 1977, Nr 21, poz. 112.

⁶¹ Na cześć płk. Kazimierza Doskoczyńskiego, „wielkiego łowczego” w ośrodku wypoczynkowym Urzędu Rady Ministrów w sąsiednim Arłamowie.

⁶² *Zarządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 27 lutego 1981 r. w sprawie przywrócenia nazw niektórych miejscowości w województwach: krośnieńskim, nowosądeckim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim*, MP 1981, Nr 7, poz. 61. Szerzej na temat batalii

Losy ukraińskiej architektury cerkiewnej. Polityka „repolonizacji” prowadzona przez władze komunistyczne po akcji „Wisła” najboleśniej odcisnęła swoje piętno na losie ukraińskiej architektury cerkiewnej oraz cmentarzy⁶³. *Początkowo nic nie zapowiadało dramatu*⁶⁴, ponieważ w momencie zakończenia akcji „Wisła” wojewoda rzeszowski wydał pismo okólne, w którym w związku z okolicznościami przejmowania przez Kościół rzymskokatolicki poukraińskich greckokatolickich budowli sakralnych zobligował wszystkich starostów do wydania zarządzeń zabraniających przebudowywania i przerabiania wnętrz cerkwi greckokatolickich pochodzących sprzed 1800 r., usuwania z nich kopuł, a tym bardziej ich burzenia bez zgody konserwatora zabytków⁶⁵. Wyposażenie cerkwi, które nie zostało wykorzystane na potrzeby kultu rzymskokatolickiego, miało być zebrane przez specjalne ekspedycje zorganizowane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w porozumieniu z odpowiednimi biskupami obrządku rzymskokatolickiego, zabezpieczone i przewiezione do specjalnie na ten cel utworzonej składnicy, a następnie muzeum regionalnego⁶⁶. Ponadto 8 października 1947 r. Urząd Wojewódzki w Rzeszowie wydał pismo okólne zobowiązujące wszystkich starostów do ustanowienia kuratora, który miał być odpowiedzialny za zabezpieczenie majątku cerkiewnego⁶⁷.

prowadzonej w środowisku polskim o przywrócenie oryginalnych nazw ukraińskich miejscowości zob. W. Michałowski i J. Rygielski, *Spór o Bieszczady*, Warszawa 1986. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 198. Zob. także: K. Potaczała, *Bieszczady w PRL-u. Wybrane reportaże*, Olszanica 2018 (tu szczególnie reportaż: *W obronie wymazanych nazw*, s. 257-266).

⁶³ W niniejszej publikacji nie rozwijam zagadnienia dotyczącego ukraińskich cmentarzy w Polsce, ponieważ były one omawiane w oddzielnych artykułach: O. Kich-Maslej, *Trudne dziedzictwo...* s. 133-164; też, *Cmentarz – jako przestrzeń obrazu...*, s. 185-203; też, *Doświadczenie Wierzbicy*, [w:] *Uszanujmy zmarłych. Problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektyw prawa pogrzebowego*, red. B. Imiołczyk, J. Trosczyńska-Reyman, T.J. Zieliński, Warszawa 2021, s. 124-130.

⁶⁴ *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 198.

⁶⁵ *Pismo wojewody rzeszowskiego Jana Mirka do starosty powiatowego w Lesku z 4 IX 1947 r.*, AP w Sanku, Starostwo Powiatowe w Lesku, 70, k. 57; *Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989*, t. 1, wybór, wstęp i oprac. B. Huk, Przemysł 2007, dok. 25, s. 125. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 199, 850-851, 930.

⁶⁶ Wyjaśnijmy, że taką składnicę utworzono dopiero w 1960 r. w Łańcucie. Najpierw funkcjonowała ona jako Wojewódzka Składnica Zabytków Ruchomych, później jako Dział Sztuki Cerkiewnej Muzeum Zamku w Łańcucie. Zwieziono tu z opuszczonych cerkwi ponad 1000 ikon pochodzących z XV-XX w., w tym kilkanaście kompletnych ikonostasów, a także 300 starodruków i innych przedmiotów kultu religijnego. Wszystkie pieczołowicie zabezpieczono. Obecnie jest to największa kolekcja ukraińskiej sztuki sakralnej w Polsce. Zbiory otoczone są stałą opieką konserwatorską i udostępnione zwiedzającym. Część z nich powróciła po latach na swoje pierwotne miejsca i służy kultowi. Zob. J. Giemza, *Dział Sztuki Cerkiewnej Muzeum – Zamku w Łańcucie i ochrona sakralnego dziedzictwa kulturowego na przestrzeni ostatniego półwiecza*, [w:] tegoż, *O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii. Słowem i obrazem*, Łańcut 2006, [online] <https://grekokatolicy.pl/grekokatolicy/sztuka-sakralna/sztuka-cerkiewna-w-lancucie/>, 21 XI 2021.

⁶⁷ Dotyczyło to także budynków cerkiewnych, plebańskich i należących do parafii greckokatolickich gruntów rolnych. Wojewoda rzeszowski zalecił starostom powiatowym rozdysponować grunty rolne cerkiewne pomiędzy nowo przybyłych osadników polskich, zabezpieczając działki 5-10 ha na uposażenie parafii rzymskokatolickich, które miały być erygowane w miejsce greckokatolickich. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 199.

Niestety bardzo szybko polityka władz komunistycznych dotycząca ochrony polukraińskiego mienia cerkiewnego uległa radykalnym przeobrażeniom. Bezpośredni wpływ na to miało zaostrzenie relacji między państwem a Kościołem rzymskokatolickim⁶⁸, a także przejęcie majątku Cerkwi greckokatolickiej na mocy dekretu z 29 września 1949 r. przez państwo⁶⁹. Utworzony w kwietniu 1950 r. Urząd do Spraw Wyznań, będący częścią aparatu kontroli i represji państwa wobec kościołów, zainicjował akcję planowanego niszczenia ukraińskich cerkwi w Polsce, obawiając się, że mogą one przejść na własność Kościoła rzymskokatolickiego albo trafić ponownie do Ukraińców, kiedy w 1949 r. wzmogła się fala powrotów. Przetrwały jedynie te cerkwie, które w pierwszym okresie po 1947 r. zostały przemianowane na kościoły łacińskie⁷⁰. Inne, zamienione na magazyny spółdzielni rolniczych, stopniowo ulegały zniszczeniu lub były burzone i wykorzystywane jako materiał budowlany albo służyły do utwardzania dróg⁷¹.

Jak podaje Ryszard Brykowski, przed 1 września 1939 r. na obszarze województwa rzeszowskiego (w granicach z lat 1945-1975) istniało 556 budynków cerkiewnych. Do 1989 r. rozebrano, zburzono lub spalono 268 świątyń⁷². W opinii Stanisława Krycińskiego spotkało to co najmniej 330 cerkwi⁷³. Należy tu przypomnieć, że podczas wojny zniszczono tylko 9 cerkwi. Do 1956 r. zniknęły z krajobrazu kulturowego 154 cerkwie⁷⁴, a po 1956 – 114. Dodajmy do tego zniszczenie 22 cerkwi (z 36 istniejących) na terenie dekanatów byłej greckokatolickiej diecezji przemyskiej (Bełz, Wareż i Rawa Ruska), które po 1944 r. znalazły się w województwie lubelskim⁷⁵. Wskutek realizowanej wówczas polityki władz komunistycznych dokonano świadomego zniszczenia

⁶⁸ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003; tenże, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

⁶⁹ *Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu...*, zob. także: M. Bielecki, *Stan prawny nieruchomości Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej w latach 1944-2014*, Lublin 2015.

⁷⁰ Zob. K. Buczek, *Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na terenie diecezji przemyskiej w latach 1944-1989*, Krosno 2022.

⁷¹ Znamienne, że rok 1989, który odblokował wiele inicjatyw mających na celu ochronę teże architektury, niestety nie powstrzymał zaawansowanych procesów destrukcyjnych i nie wpłynął na zmianę mentalności rejonowej administracji publicznej.

⁷² R. Brykowski, *Ochrona i konserwacja architektury cerkiewnej na południowo-wschodnim obszarze Polski*, [w:] *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993, s. 241-268. Zob. także: R. Brykowski, *Niszczenie i walka o zachowanie zabytków sztuki cerkiewnej w PRL* (rozmowę prowadziła Olga Kich-Masłej), „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2, s. 79-95.

⁷³ S. Kryciński, *Cerkwie w Bieszczadach*, Warszawa 1991. Większość tych cerkwi posiadała status obiektów zabytkowych; 2 cerkwie pochodziły z XVI w.; z XVII – 9; z XVIII – 48; z XIX – 133; z XX – 67, w przypadku 8 nie udało się określić czasu budowy.

⁷⁴ Np. R. Brykowski pierwotnie twierdził, że do 1956 r. na obszarze ówczesnego województwa rzeszowskiego (bez powiatów gorlickiego i lubaczowskiego) zniszczone zostały 164 cerkwie, w tym 101 zabytkowych. Zob. R. Brykowski, *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego*, „Ochrona Zabytków” 1957, R. 10, nr 2, s. 99-112.

⁷⁵ *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie*, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997, s. 365-367.

poukraińskiej architektury cerkiewnej. Był to również efekt zwyczajnej ludzkiej pogardy dla uniwersalnych wartości kulturowych⁷⁶.

Podobny los spotkał także cerkiew św. Norberta w Krakowie. Po aresztowaniu i wywiezieniu ks. dr. Stefana Graba na Syberię, a krakowskich Ukraińców do obozu w Jarorzynie cerkiew przejęli ojcowie saletyni. Nowi właściciele podczas modernizacji świątyni dokonali przebudowy wnętrza, usunęli również zabytkowy ikonostas wykonany przez prof. Tadeusza Stryjeńskiego i Władysława Rossowskiego w 1888 r. według projektu i szkiców samego Jana Matejki⁷⁷.

Największą budowlą sakralną zniszczoną w Polsce po akcji „Wisła” była cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Radymnie w powiecie jarosławskim. Bezasadne burzenie tej monumentalnej cerkwi, zwanej *ukraińskim Notre-Dame*⁷⁸, trwało niemalże dwa lata (do 28 października 1961). Cerkwie posiadała niezwykle solidną konstrukcję, dlatego – jak napisano w protokole rozbiórki – *z powodu trudności rozbitcia kopuły zaistniała konieczność wysadzenia obiektu, szczególnie górnych sklepień. Na skutek odstrzału filarów i sklepień oraz przy rozbiórce zostało zniszczone ok. 60% cegły, o czym świadczy ilość gruzu, jaka została wywieziona na drogi w mieście i powiecie*⁷⁹.

Zdecydowanie lepiej przedstawiała się sytuacja cerkwi w województwie krakowskim, gdzie okrutny czas komunistycznych represji przetrwały wszystkie powysiedlencze świątynie. Stało się tak za sprawą dr Hanny Pieńkowskiej, odważnej i bezkompromisowej wojewódzkiej konserwator zabytków, która nie tylko dopilnowała, aby odpowiednio zabezpieczyć opuszczone cerkwie, ale także zebrała najbardziej wartościowe ikony oraz elementy wyposażenia świątyni w składnicy muzealnej w Muszynie⁸⁰. Po erygowaniu 12 grudnia 1951 r. przez ordynariusza diecezji w Tarnowie bpa Jana Stepę 22 parafii rzymskokatolickich na Łemkowszczyźnie zostały oficjalnie przejęte i zagospodarowane na potrzeby kultu religijnego wszystkie opuszczone dotychczas cerkwie greckokatolickie, z wyjątkiem jednej, we wsi Kamienna k. Krynicy, którą rozebrano i po przeniesieniu do innej miejscowości przerobiono na kościół⁸¹.

Należy także zwrócić uwagę na tragiczne dzieje ukraińskich prawosławnych budowli sakralnych w województwie lubelskim. W 1942 r. na terenach Chełmszczyzny

⁷⁶ Zob. *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku...*; O. Kurzynoga, *Utracone dobra kultury w Bieszczadach w latach 1944-1989 (zarys problemu)*, [w:] *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944-1989*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarek, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2009, s. 389-430. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 200.

⁷⁷ Zob. W. Mokry, *Z życia Cerkwie greckokatolickiej w Krakowie w latach 1808-1998. Po pół wieku znów u siebie*, „Між сусідями / Міędzy sąsiadami” 1998, t. 8, s. 6-38.

⁷⁸ Ę. Misilo, *Ukraińskij Notr-Dam*, „Naše Slovo” [Ę. Мисило, *Український Нотр-Дам*, „Наше Слово”] 2019, 12 V, no. 19, [online] <https://nasze-slowo.pl/ukra-nskij-notr-dam/>, 21 XI 2021.

⁷⁹ *Protokół zdawczo-odbiorczy rozbiórki cerkwi w Radymnie z 13 XI 1961 r.*, Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, IWB/15/62, [w:] *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 201, 930-931. Zob. także: Ę. Misilo, *Ukraińskij Notr-Dam...* [Ę. Мисило, *Український Нотр-Дам...*].

⁸⁰ M. Kornecki, *Losy cerkwi i zabytków sztuki cerkiewnej w dawnym województwie krakowskim 1945-1975 (Przyczynek do dziejów sztuki zachodniej Łemkowszczyzny)*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce...*, s. 93. Zob. także: *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 199.

⁸¹ M. Kornecki, *Losy cerkwi i zabytków...*, s. 93-115.

i południowego Podlasia, jak podaje Bogdan Seniuk, było zarejestrowanych 507 obiektów o charakterze sakralnym, natomiast do dziś zachowały się 124 postmigracyjne świątynie⁸².

Jedną z pierwszych decyzji Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego podjętych zaraz po przybyciu do Chełma było odebranie Ukraińcom prawosławnego soboru Narodzenia Bogurodzicy „Na Górcie” w Chełmie (24 lipca 1944). Doszło wtedy do zniszczenia znajdujących się w podziemiach soboru krypt, gdzie pochowano króla halicko-wołyńskiego Danyłę (1201-1264) oraz wiele pokoleń biskupów prawosławnych i unickich. Usunięto wtedy częściowo pierwotne wyposażenie oraz napisy⁸³.

Zaraz po tym komunistyczne władze zajęły się kolejną świątynią, która dla polskich Ukraińców miała kolosalne znaczenie symboliczne – greckokatolickim soborem katedralnym w Przemyślu. Sobór ten, jak pisze Roman Drozd, był *nie tylko dla grekokatolików, ale dla wszystkich Ukraińców świadectwem ponadtysiącletniej ich bytności na tych ziemiach, a po akcji „Wisła” także symbolem rodzinnych stron*⁸⁴. W czerwcu 1946 r. wiceprzewodniczący Krajowej Rady Narodowej Stanisław Grabski przekazał obiekt zakonowi ojców karmelitów. W tym samym czasie ukraińscy biskupi i członkowie kapituły greckokatolickiej zostali aresztowani przez funkcjonariuszy polskiego UB i żołnierzy Wojska Polskiego, przekazani władzom sowieckim, po czym trafili do sybirskich łagrów, gdzie wielu z nich zginęło⁸⁵. W przemyskim soborze tak samo usunięto i zniszczono całe cerkiewne wyposażenie wnętrza, a w 1996 r. odbył się widowiskowy „demontaż” zabytkowej kopuły katedry⁸⁶, co można uznać za ostatni, symboliczny akt procesu „repolonizacji” rozpoczętej w 1947 r.⁸⁷

Karolina Kuszyk, pisząc o ponemieckości, zwraca uwagę na szczególne „uczucie niewłaściwości”, jakiego doświadczali ci, którzy wychowywali się na ziemiach zachodnich

⁸² B. Seniuk, *Cerkwie w regionie lubelskim*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce...*, s. 347-364. W przypadku Cerkwi prawosławnej powojenne straty były szczególnie dotkliwe, gdyż już w latach 1920-1938 na Chełmszczyźnie i Podlasiu władze polskie nakazały zburzyć łącznie ponad 180 cerkwi, z czego aż 127 budowli w niespełna dwa miesiące w 1938 r. Zob. G. Kuprianowicz, A. Saveneć, 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Chełm 2008, s. 19-21, 61.

⁸³ *Akcja „Wisła” 1947...*, s. 202.

⁸⁴ R. Drozd, *Problem własności bylelej katedry greckokatolickiej w Przemyślu w latach 1946-1996*, „Scripta Historica” 2018, nr 24, s. 238.

⁸⁵ I. Hałagida, *Deportacje greckokatolickich biskupów przemyskich do USRR w 1945 i 1946 roku: nowe dokumenty*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2(13), s. 283-316.

⁸⁶ Na temat problemu własności bylelej katedry greckokatolickiej w Przemyślu w latach 1946-1996, toczonego się pomiędzy grekokatolikami i rzymskimi katolikami dramatycznego sporu o świątynię oraz spektakularnego „demontażu” katedralnej kopuły w latach 90., które przekroczyły kręgi kościelne i nabrały cech narodowościowych, polsko-ukraińskich, pisze obszernie Roman Drozd (tenże, *Problem własności bylelej...*). Zob. także: P. Kowal, *Trudna pielgrzymka*, [w:] tegoż, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2019, s. 618-625.

⁸⁷ Na temat tragicznych losów cerkiewnej architektury sakralnej w Polsce po 1944 r. zob. R. Brykowski, *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego po 33 latach*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce...*, s. 155; A. Nałęcz, *Cerkwie greckokatolickie w Diecezji Przemyskiej po roku 1945*, Przemyśl 1988; J. Mazur, *Straty w zakresie architektury cerkiewnej na terenie rejonu lubaczowskiego w latach 1939-1994*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce...*, s. 237-266; O. Kurzynoga, *Utracone dobra kultury...*, s. 389-430.

i północnych powojennej Polski w pierwszym, drugim, a nawet jeszcze trzecim pokoleniu. Gdy próbowali zbliżyć się do przeszłości sprzed 1945 r., trafiali przez długi czas na barierę milczenia. Autorka ma na uwadze doświadczenie życia wśród nie do końca oswojonego krajobrazu i poczucie, że z historią rodzinnego miasta i okolic wiąże się jakiś „wstydlivy sekret”. *Przeszłość była ukrywana – podobnie jak w tak zwanej dobrej rodzinie ukrywa się wstydlivą tajemnicę czyjegos niewłaściwego pochodzenia* – pisał w 1996 r. wrocławski literaturoznawca i krytyk Andrzej Zawada⁸⁸. Beata Kozak, germanistka i redaktorka miesięcznika „Zadra”, wyznaje, że w latach 70. w Szczecinie żaden dorosły nie opowiadał, *jak to się stało, że tu przyjechał. [...] Obcość i atmosfera niedopowiedzenia, przemilczenia czegoś nieprzyjemnego, były wszechobecne, a więc prawie niezauważalne*⁸⁹.

Przeprowadzone przeze mnie badania terenowe na obszarze ziem postmigracyjnych Polski południowo-wschodniej (objętych wysiedleniem ludności ukraińskiej w latach 1944-1946 do USRR oraz w 1947 r. na Ziemię Odzyskane w wyniku akcji „Wisła”)⁹⁰ przekonują, że tego samego trudnego „uczucia niewłaściwości” doświadczają wychowane na tych ziemiach kolejne powojenne pokolenia potomków polskich osadników w zetknięciu z odwiedzającymi swe ojcowizny kolejnymi pokoleniami wysiedlonych Ukraińców, którzy zaczęli pielgrzymować tu z Ziemi Odzyskanych po roku 1989 oraz z Ukrainy po roku 1991⁹¹.

Ukraińskie, „poukraińskie”, wspólne dziedzictwo kulturowe. Ukraińskie terytorium etniczne w Polsce na skutek błędnych działań powojennych, których efektów nie zdołano naprawić w okresie transformacji, w znacznej mierze utraciło już swoje ukraińskie oblicze. Dzięki fundamentalnym opracowaniom, które pojawiły się na przełomie XX i XXI w. jesteśmy w stanie określić, które decyzje i wydarzenia sprawiły, że „ukraińskie” w Polsce przeszło w symboliczne „po” – „poukraińskie”. Borykająca się z ogromnymi problemami współczesna Ukraina do tej pory nie wypracowała żadnej strategii mającej na celu zabezpieczenie ukraińskich miejsc pamięci poza jej obecnymi granicami (w tym na terytorium Polski), organizację wymiernej pomocy na rzecz utrzymania tych miejsc czy choćby zapewnienie ich poszanowania⁹². Niniejszą publikacją pragnę zwrócić uwagę nie tylko na konieczność ratowania ukraińskiego

⁸⁸ A. Zawada, *Breślaw. Eseje o miejscach*, Wrocław 1996.

⁸⁹ B. Kozak, *Postdeutsches Stettin*, [w:] *Zugezogen. Flucht und Vertreibung – Erinnerungen der zweiten Generation*, hrsg. R. Schieb, R. Zens, Paderborn 2016.

⁹⁰ Dotyczy to badań terenowych rozpoczętych jeszcze w połowie lat 90. XX w. i obejmujących narracje biograficzne Ukraińców i ich rodzin wysiedlonych do USRR oraz podczas akcji „Wisła”. Badania realizowano zarówno w miejscach wysiedlenia, jak również podczas krótkoterminowych powrotów osób wysiedlonych do ich małych ojczyzn w Polsce południowo-wschodniej.

⁹¹ Zob. O. Kich-Maslej, *Nomen mortui...*, s. 387-403. Poruszaną problematykę włączyłam także do programu edukacyjnego realizowanego w latach 2017-2021 w ramach studiów polsko-ukraińskich w Katedrze Ukrainoznawstwa UJ (dotyczy przedmiotów: dziedzictwo kulturowe polsko-ukraińskiego pogranicza, ochrona dziedzictwa kulturowego w Europie, procesy migracyjne i przemiany tożsamościowe, prace dokumentacyjne na cmentarzach).

⁹² Zob. *Bez bromu | otec' Bogdan Prah*, Lokal'na istoriâ [Bez бромy | отець Богдан Прах, Локальна

dziedzictwa kulturowego na polsko-ukraińskim pograniczu, którego dziś często jedynym depozytariuszem pozostaje cerkewisko, zapomniany cmentarz czy przydrożny krzyż, ale także na podjęcie całego szeregu działań, które przyczyniłyby się do integracji i otwarcia hermetycznego środowiska mniejszościowego, postmigracyjnego, doświadczonego traumami historycznymi, wykorzeniem i wykluczeniem. Szukając konstruktywnego rozwiązania dla kwestii tzw. trudnego dziedzictwa na terenach postmigracyjnych południowo-wschodniej Polski, warto nawiązać do doświadczeń oraz przemyśleń Roberta Traby, który przez wiele lat zmagają się z tym problemem w odniesieniu do dziedzictwa niemieckiego na terenach Ziemi Odzyskanych: *A zatem, aby dziedzictwo niemieckie w Polsce nie było „obce”, by nie pełniło jedynie funkcji wymuszonego przez historię depozytu, lecz mogło być praktycznym i świadomym współdziedziczeniem, musi się najpierw stać „moje”. Istotą zachowania tożsamości indywidualnej Heidegger nazywa Jemeinigkeit, czyli po francusku – miennet, a po polsku – moją. W przeniesieniu na relacje społeczne oznacza to, że obcy krajobraz kulturowy najpierw musimy umoić, nadać mu „nasz własny sens”, włączyć do społecznego pamiętania, żeby później móc bez obaw opowiadać o jego „nie naszych korzeniach”, by móc je traktować jako niemieckie albo wspólne dziedzictwo kulturowe.*⁹³

BIBLIOGRAFIA

- Akciá „Wisla”. Dokumenti, vporád*, red. Ę. Mísila, Lviv–New York [*Акція „Вісла”. Документи, впоряд*, ред. Є. Місила, Львів–Нью-Йорк] 1997.
- Akcja „Wisla” 1947. Dokumenty i materiały*, wstęp, wybór i oprac. E. Miśiło, Warszawa [2012].
- Akcja „Wisla”. Dokumenty*, oprac. E. Miśiło, Warszawa 1993.
- Balbus T., *Rozpracowanie agenturalne środowisk ukraińskich w Polsce w 1949 roku*, „Biuletyn IPN” 2001, nr 8.
- Bartczak A., Słomiński M., Stachak A., *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Ogromny park pochował umarłych...*, Szczecin 2005.
- Bez bromu \ otec’ Bogdan Prabh*, Lokal’na istoriá [*Без бромy \ отець Богдан Прах*, Локальна історія], 20 V 2020, [online] <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/bez-bromu-otets-bogdan-prakh/>.
- Bielecki M., *Stan prawny nieruchomości Archieparchii Przemysko-Warszawskiej w latach 1944–2014*, Lublin 2015.
- Brykowski R., *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Brykowski R., *Niszczenie i walka o zachowanie zabytków sztuki cerkiewnej w PRL* (rozmowę i storia], 20 V 2020, [online] <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/bez-bromu-otets-bogdan-prakh/>, 21 XI 2021.
- ⁹³ R. Traba, *Historia wzajemnych oddziaływań – (niedoceniony) paradygmat w budowaniu przeszłości*, [w:] *Historia wzajemnych oddziaływań*, red. tegoż, współprac. B. Dziewanowski-Stefańczyk, t. 2, Berlin–Warszawa 2014, s. 214. Zob. także: *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Kraków 2006.

- prowała Olga Kich-Maslej), „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2.
- Brykowski R., *Ochrona i konserwacja architektury cerkiewnej na południowo-wschodnim obszarze Polski*, [w:] *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993.
- Brykowski R., *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego*, „Ochrona Zabytków” 1957, R. 10, nr 2.
- Brykowski R., *W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego po 33 latach*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie*, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997.
- Brzoza C., *Osadnictwo na Łemkowszczyźnie po roku 1945 (w granicach dawnego województwa krakowskiego)*, „Rocznik Sądecki” 1982, t. 17.
- Buczek K., *Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na terenie diecezji przemyskiej w latach 1944-1989*, Krosno 2022.
- Choińska D., *Karolina Kuszyk – „Poniemieckie” – recenzja i ocena*, Histmag, 17 XII 2019, [online] <https://histmag.org/Karolina-Kuszyk-Poniemieckie-recenzja-i-ocena-19923>.
- Chojnowska A., *Operacja „Wisła” (przesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.)*, „Zeszyty Historyczne” 1992, nr 102(478).
- Chylińska D., *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura Krajobrazu” 2007, nr 1.
- Cmentarze ukraińskie są jak przezroczyste – spotkanie Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze*, Biuletyn Informacji Publicznej RPO, 2 XII 2020, [online] <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/cmentarze-ukrainskie-s%C4%85-jak-spotkanie-inicjatywy-niezapomniane-cmentarze-rpo>.
- Dekret z dnia 27 lipca 1949 r. o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego*, Dz.U. 1949, Nr 46, poz. 339.
- Dekret z dnia 28 września 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 5 września 1947 r. o przejęciu na własność Państwa mienia pozostającego po osobach przesiedlonych do Z.S.R.R.*, Dz.U. 1949, Nr 53, poz. 404.
- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich*, Dz.U. 1946, Nr 28, poz. 182.
- Drozd I.A., *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Służebnic NPM w Polsce*, Prałkowie 2022.
- Drozd R., *Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997.
- Drozd R., *Polityka narodowościowa władz komunistycznych wobec ludności ukraińskiej w Polsce (1944–1989)*, „Litopys. Studia i Materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce” 2011, nr 1.
- Drozd R., *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001.
- Drozd R., *Problem własności byłej katedry greckokatolickiej w Przemyśle w latach 1946-1996*, „Scripta Historica” 2018, nr 24.

- Drozd R., Hałagida I., *Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1999.
- Flieger E., *Egzorcyzmowanie niemieckiego ducha (rozmowa z Karoliną Kuszyk)*, „Dziennik Gazeta Prawna” 2020, 6 XII, [online] <https://kultura.gazetaprawna.pl/artykuly/1498135,karolina-kuszyk-poniemieckie-polacy-niemcy-polityka-pamieci-wywiad.html>.
- Furtak E., *Więźniowie obozu w Jaworznie do końca życia żyli z piętrem Polaków wspierających „ukraińskich bandytów”*, „Gazeta Wyborcza” 2020, 27 IX, [online] <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35055,26267885,wszyscy-pod-sciane-wystepu-nie-bedzie.html>.
- Giemza J., *Dział Sztuki Cerkiewnej Muzeum – Zamku w Łańcucie i ochrona sakralnego dziedzictwa kulturowego na przestrzeni ostatniego półwiecza*, [w:] tegoż, *O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii. Słowem i obrazem*, Łańcut 2006, [online] <https://grekokatolicy.pl/grekokatolicy/sztuka-sakralna/sztuka-cerkiewna-w-lancucie/>.
- Guk B., *Zміна nazv місцевостей у Горлицькому повіті після акції „Вісла”. До історії асиміляції Полісся української спадщини після 1944 р.*, „Наше Слово” [Гук Б., Зміна назв місцевостей у Горлицькому повіті після акції „Вісла”. До історії асиміляції Польщени української спадщини після 1944 р., „Наше Слово”] 2008, 26 X, no. 43.
- Hałagida I., *Deportacje grekokatolickich biskupów przemyskich do USSR w 1945 i 1946 roku: nowe dokumenty*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 2(13).
- Hałagida I., *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach polskich 1947–1957*, Warszawa 2002.
- Hałagida I., *Ukraińscy duchowni grekokatolicy i prawosławni w COP w Jaworznie (1947–1949)*, [w:] *Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956*, red. K. Miroszewski, Z. Woźniczka, Jaworzno 2007.
- Іванусів В., *Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської Епархії*, Сент-Кетерінс [Іванусів В., Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської Епархії, Сент-Кетерінс] 1987.
- Kabaczij R., *Wygności na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012.
- Kabaczij R., *Zakerzonie jako zbiorowy mit historyczny ukraińskiej świadomości narodowej*, [w:] *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Kraków 2006.
- Kich-Maslej O., *Cmentarz – jako przestrzeń obrazu i słowa. Postmigracyjne cmentarze ziemi tomaszowskiej – przykład Wierzbicy*, [w:] *Obraz – słowo – litera*, red. M. Kuczyńska, A.Z. Nowak, Białystok–Kraków 2021.
- Kich-Maslej O., *Czytelnia Towarzystwa „Proswita” w Wierzbicy (1884–1939). Rekonstrukcja*, Kraków 2020.
- Kich-Maslej O., *Doświadczenie Wierzbicy*, [w:] *Uszanujmy zmarłych. Problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektywy prawa pogrzebowego*, red. B. Imiołczyk, J. Troszczyńska-Reyman, T.J. Zieliński, Warszawa 2021.
- Kich-Maslej O., *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza grekokatolickiego w Wierzbicy (kultura polsko-ukraińskiego pogranicza)*, Kraków 2016.
- Kich-Maslej O., *Trudne dziedzictwo. Problem cmentarzy ukraińskich na terenach postmigracyjnych Polski Południowo-Wschodniej*, [w:] *Tożsamość i pamięć. Konteksty kulturowe i społeczne. Studia ukrajinoznawcze*, red. D. Pilipowicz, R. Kęsek, Kraków 2020.

- Kich-Masłej O., *Ukraińcy w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Mniejszości narodowe i prawodawstwo mniejszościowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i współczesność*, red. K. Nowak, J. Szymczek, Czeski Cieszyn 2015.
- Kochanowski J., *Peerełowska legenda gen. Karola Świerczewskiego*, „Polityka” 2012, 30 III, nr 12.
- Kornecki M., *Losy cerkwi i zabytków sztuki cerkiewnej w dawnym województwie krakowskim 1945-1975 (Przyczynek do dziejów sztuki zachodniej Łemkowszczyzny)*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie*, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997.
- Kowal P., *Trudna pielgrzymka*, [w:] tegoż, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2019.
- Kozak B., *Postdeutsches Stettin*, [w:] *Zugezogen. Flucht und Vertreibung – Erinnerungen der zweiten Generation*, hrsg. R. Schieb, R. Zens, Paderborn 2016.
- Krištořa O., *Ostanni ukraińci Polši* [Криштоřа О., *Останны українці Польщі*], DISCURSUS 2019.
- Krištořa O., *Svij sered čužiř. Lekciã pro reportař* [Криштоřа О., *Свій серед чужих. Лекція про репортаж*], 25 IV 2015, YouTube, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=Av5ZqGkcm4Q>.
- Krutak J., *Wysiedlenie ludności niemieckiej i walka z przejawami niemieczyny w Bielsku i powiecie bielskim po zakończeniu II wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2015, z. 142, nr 3, <https://doi.org/10.4467/20844069PH.15.030.3901>.
- Kryciński S., *Cerkwie w Bieszczadach*, Warszawa 1991.
- Kuprianowicz G., Saveneć A., 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Chełm 2008.
- Kurzynoga O., *Utracone dobra kultury w Bieszczadach w latach 1944-1989 (zarys problemu)*, [w:] *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989*, red. J. Izdebski, K. Kaczmarski, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2009.
- Kuszyk K., *Poniemieckie*, Wołowiec 2019.
- Kwiek J., *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945-1949/50*, Kraków 1998.
- Linek B., *„Odniemczanie” województwa śląskiego w latach 1945–1950 (w świetle materiałów wojewódzkich)*, Opole 1997.
- Link K., *Ponad granicami*, „Niedziela” 2006, nr 38, [online] <https://www.niedziela.pl/artykul/47570/nd/Ponad-granicami>.
- Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie*, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997.
- Losy Niezapomniane w ramach AKCJI „WISEŁA”*, Fundacja „Losy Niezapomniane”, [online] <http://www.los.org.pl/index.php?glowna=projektUA>.
- Mazur J., *Straty w zakresie architektury cerkiewnej na terenie rejonu lubaczowskiego w latach 1939–1994*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia*

- Historyków Sztuki* pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997.
- Michałowski W., Rygielski J., *Spór o Bieszczady*, Warszawa 1986.
- Mironowicz E., *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000.
- Misilo Ê., *Likvidaciâ ukraïns'kogo sirotincâ v Peremišli*, „Peremiš'ki dzvoni” [Місіло Є., *Ліквідація українського сиротинця в Перемішлі*, „Перемиські дзвони”] 1993, no. 7-9.
- Misilo Ê., *Ukraińskij Notr-Dam*, „Naše Slovo” [Місіло Є., *Український Нотр-Дам*, „Наше Слово”] 2019, 12 V, no. 19, [online] <https://nasze-slovo.pl/ukra-nskij-notr-dam/>.
- Misilo E., *Księga wysiedlonych 1947. Ocalić od zapomnienia imiona i nazwiska 150 tys. Ukraińców wysiedlonych w Akcji „Wisła”*, 13 X 2018, [online] <https://emisilo.pl/2018/10/ksiega-wysiedlonych-1947/>.
- Misilo E., *Obóz „Jaworzno”. Zbrodnia nieukarana. Ukraińcy i Polacy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947-1949)*, Jesionowo 2022.
- Mokry W., *„Ruska Trójca”. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX w.*, Kraków 1997.
- Mokry W., *Z życia Cerkwi greckokatolickiej w Krakowie w latach 1808–1998. Po pół wieku znów u siebie*, „Між сусідами / Міędzy sąsiadami” 1998, t. 8.
- Motyka G., *Akcja „Wisła” ’47. Komunistyczna czystka etniczna*, Kraków 2023.
- Motyka G., *Geneza, przebieg, skutki akcji „Wisła” w polskiej historiografii*, Sejm.gov.pl, 22 V 2007, [online] [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/41dbefb1739cf039c12572d600486dcd/\\$FILE/Geneza.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/41dbefb1739cf039c12572d600486dcd/$FILE/Geneza.pdf).
- Motyka G., *Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989*, [w:] *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*, red. P. Kosiewski, G. Motyka, Kraków 2000.
- Motyka G., Stryjek T., Zajączkowski M., *Międzynarodowe aspekty Akcji „Wisła”*, Warszawa 2020.
- Nałęcz A., *Cerkwie greckokatolickie w Diecezji Przemyskiej po roku 1945*, Przemyśl 1988.
- Nieobecni sąsiedzi. Prawosławne cmentarze Chełmszczyzny*, Niezapomniane Cmentarze, 29 IV 2022, [online] <https://niezapomnianecmentarze.pl/nieobecni-sasiedzi-prawoslawne-cmentarze-chelmszczyzny>.
- Olchawa M., *Akcja „Wisła”. Motywacja czystki etnicznej*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2.
- Olejnik L., *Po akcji „Wisła”. Ewolucja polityki państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej w latach 1947–1958*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2001, nr 71, [online] http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11089_13575/c/fh71_Leszek_Olejnik159_188.pdf.
- Olejnik L., *Polityka narodowościowa Polski 1944–1960*, Łódź 2003.
- Pajączkowska A., *Wędrowny zakład fotograficzny*, Wołowiec 2019.
- Peremišl', zahidnij bastion Ukraïni*, red. B. Zagajkevič, New York–Philadelphia [Перемішль, західний bastion України, ред. Б. Загайкевич, Нью Йорк–Філадельфія] 1961.
- Pismo ordynariusza diecezji rzymskokatolickiej w Tarnowie bpa Jana Stepy do wojewody rzeszowskiego w sprawie przekazania mienia pocerkiewnego na Łemkowszczyźnie nowo*

- tworzonym parafiom rzymskokatolickim, Tarnów, 17 VII 1947, Archiwum Akt Nowych. Urząd ds. Wyznań, 5b/4/2048, k. 39.
- Pismo wojewody rzeszowskiego Jana Mirka do starosty powiatowego w Lesku z 4 IX 1947 r., Archiwum Państwowe w Sanoku, Starostwo Powiatowe w Lesku, 70, k. 57.
- Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów 2020.
- Pisuliński J., *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2017.
- Plan zasiedlania terenów poukraińskich, 29 IV 1947, Instytut Pamięci Narodowej, 00231/92, t. 34, k. 55–64.
- Poloczek J.F., *Wierzbica*, [online] <http://janfrankpoloczek.media/wierzbica.html>.
- Popieliński P., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach na tle religijnym w I połowie XX wieku*, „Język. Religia. Tożsamość” 2016, nr 2(14).
- Potaczała K., *Bieszczady w PRL-u. Wybrane reportaże*, Olszanica 2018.
- Projekt ostatecznego uporządkowania strefy przygranicznej południowej i wschodniej Polski, Rzeszów, 28 V 1947 – opracowany przez Sztab Grupy Operacyjnej „Wisła” i przysłany do akceptacji ministrowi obrony narodowej marszałkowi Polski Michałowi Żymierskiemu (z dopiskiem: Ścisłe tajne), Centralne Archiwum Wojskowe, Dowództwo Okręgu Wojskowego nr 5, IV.204, t. 139, k. 248–255. Instytut Pamięci Narodowej, GO „Wisła”, 00231/92, t. 2, k. 128–133.
- Protokół zdawczo-odbiorczy rozbiórki cerkwi w Radymie z 13 XI 1961 r., Archiwum Akt Nowych, Urząd do Spraw Wyznań, IWB/15/62, [w:] *Akcja „Wisła” 1947. Dokumenty i materiały*, wstęp, wybór i oprac. E. Misilo, Warszawa [2012].
- Protokół zebrania sółtysów i prezesów gromadzkich Związków Samopomocy Chtopskiej gmin Kolbuszowa Górna i Majdan Królewski w sprawie akcji osadniczej na gospodarstwach ukraińskich w celu „utworzenia pasa polskiej ludności na terenach wschodnich”, Kolbuszowa, 28 IV 1947, Instytut Pamięci Narodowej, 00231/92, t. 16, k. 63–68.
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, t. 1: *Dokumenty [1944–1945]*, red. E. Misilo, Warszawa 1996.
- Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, t. 2: *Dokumenty [1946]*, red. E. Misilo, Warszawa 1999.
- Rozkaz dzienny nr 54 dowództwa 7 Dywizji Piechoty w związku ze zmianą nazwy ulicy Markiana Szaszkiewicza na gen. Karola Świerczewskiego, Lubaczów, 21 czerwca 1947, Centralne Archiwum Wojskowe, Rozkazy dzienne GO „Wisła”, 57/2/53, k. 26, Rozkaz dzienny nr 54 d-cy 7 DP płk. Jana Kobyłańskiego z 21 VI 1947 r., [w:] *Akcja „Wisła” 1947. Dokumenty i materiały*, wstęp, wybór i oprac. E. Misilo, Warszawa [2012].
- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 19 sierpnia 1949 r. o przywróceniu i ustaleniu nazw miejscowości, MP 1949, Nr 59, poz. 795.
- Sakson A., *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998.
- Seniuk B., *Cerkwie w regionie lubelskim*, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi” oraz artykuły zamówione przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Rzeszowie*, red. A. Marek i in., Rzeszów 1997.

- Siwicki M., „Podzwonne dla ludzi i cerkwi”, [w:] tegoż, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 3, Warszawa 1994.
- Słabig A., *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945-1989*, Szczecin 2008.
- Słabig A., *Inwigilacja ludności ukraińskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1947-1989 na podstawie dokumentów organów bezpieczeństwa*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców. Studia nad zagadnieniem*, red. J. Syrnyk, Warszawa 2009.
- Słomiński M., *Cmentarz Centralny w Szczecinie. Zarys problematyki konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 2005, nr 4.
- Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989). Z warsztatów badawczych*, red. G. Motyka, Warszawa 2005.
- Smoleński P., *Już jest za późno*, „Gazeta Wyborcza” 2002, 16/17 XI.
- Snyder T., *Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven–London 2003.
- Snyder T., *Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce. Czystka etniczna Ukraińców w Polsce 1943–1947*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2007, nr 1-2.
- Solarkiewicz E., *„Przerwana” tożsamość. Odtwarzanie i tworzenie tożsamości w społecznościach postmigracyjnych*, Poznań 2010.
- Springer F., *Miedzianka. Historia znikania*, Wołowiec 2015.
- Stepan A., *REQUIEM*, „Peremis’ki dzvoni” [Степан А., *REQUIEM*, „Перемиські дзвони”] 1992, no. 3.
- Syrnyk J., *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945-1989)*, Wrocław 2005.
- Szczerbiński H., *Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1980. Sytuacja ekonomiczna, prawna i polityczna*, Warszawa–Toruń 2003.
- Traba R., *Historia wzajemnych oddziaływań – (niedoceniony) paradygmat w budowaniu przeszłości*, [w:] *Historia wzajemnych oddziaływań*, red. R. Traba, współprac. B. Dziewanowski-Stefańczyk, t. 2, Berlin–Warszawa 2014, s. 214.
- Tunbridge J.E., Ashworth G.E., *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester 1996.
- Uchwała Rady Miasta Lubaczowa z dnia 27 lutego 1991 r.*, nr 78/XII/91.
- Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*, t. 2: *Akcja „Wisła”*, red. R. Drozd, Warszawa 2005.
- Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*, t. 3, red. R. Drozd, Słupsk 2007.
- Uljancz D., *Jesteśmy zmęczeni doświadczeniem braku przebaczenia – wywiad z ks. dr Stefanem Batruchem*, „Patriarchat” 2006, nr 6(397), [online] <https://www.cerkiew.net.pl/artukul/jeste-smy-zmeczni-doswiadczeniem-braku-przebaczenia-wywiad-z-ks-dr-stefanem-batruchem/>.
- V UKU vidnoviv robotu doslidnic’kij Centr Zakerzonna*, Religijno-informacyjna służba Ukraini [В УКУ відновив роботу дослідницький Центр Закерзоння, Релігійно-інформаційна служба України], 11 II 2021, [online] https://risu.ua/v-uku-vidnoviv-robotu-doslidnic-kij-centr-zakerzonnya_n115829.
- Wysocki J., *Próby zmian nazw miejscowości na Lubelszczyźnie w latach siedemdziesiątych XX w.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, t. 3.

- Zapomniane pogranicze. Dekanat Uhnowski*, red. P. Antoniak, J. Chodor, W. Słobodian, Lublin 2005.
- Zarządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 9 sierpnia 1977 r. w sprawie zmiany nazw niektórych miejscowości w województwach: krośnieńskim, nowosądeckim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim*, MP 1977, Nr 21, poz. 112.
- Zarządzenie Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 27 lutego 1981 r. w sprawie przywrócenia nazw niektórych miejscowości w województwach: krośnieńskim, nowosądeckim, przemyskim, rzeszowskim i tarnobrzeskim*, MP 1981, Nr 7, poz. 61.
- Zawada A., *Bresław. Eseje o miejscach*, Wrocław 1996.
- Zawiła M., *Dziedziczytnienie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.
- Źródła do dziejów Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989*, t. 1, wybór, wstęp i oprac. B. Huk, Przemyśl 2007.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Żaryn J., *Kościół w PRL*, Warszawa 2004.

Olga KICH-MASŁEJ – nauczyciel akademicki w Zakładzie Studiów Polsko-Ukraińskich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. Zajmuje się dziedzictwem kulturowym (w tym sepulkralnym) polsko-ukraińskiego pogranicza. Autorka monografii dotyczącej relacji polsko-ukraińskich (*Ukraina w opinii elit Krakowa*, Kraków 2009) oraz dziedzictwa kulturowego (*Ім'я усього. Каталог греко-католицького цвинтаря у Вербиці*, Львів 2014; *Nomen Mortui. Próba odczytania cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy*, Kraków 2016; *Czytelnia Towarzystwa „Proswita” w Wierzbicy (1884–1939). Rekonstrukcja*, Kraków 2020). Członkini Komisji Konserwatorskiej do spraw Ochrony Zabytków i Rozwoju Sztuki Cerkiewnej Archidiecezji Warszawsko-Przemyskiej Kościoła Greckokatolickiego w Polsce oraz członkini grupy koordynacyjnej społecznej Inicjatywy (Nie)zapomniane Cmentarze (<https://niezapomnianecmentarze.pl/>). Ekspertka w Komisji Dziedzictwa Kulturowego i Turystyki przy Wojewódzkiej Radzie Miasta Lwowa, funkcjonującej w ramach programu „Ochrona, zachowanie i popularyzacja ukraińskiego dziedzictwa historyczno-kulturowego w Polsce”. Sekretarz redakcji „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politoliczne UJ”.